

УДК 323.21:316.422:321.7.009.12(477)

«ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» VS «ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ»

Розумний Максим Миколайович,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник

Розглянуто практику використання концептів розбудови держави, побудови громадянського суспільства та формування політичної нації як орієнтирів політичних перетворень у пострадянській Україні. Основну увагу приділено відмінностям соціальних і політичних стратегій, що реалізуються у разі визначення пріоритетом суспільного розвитку побудову громадянського суспільства чи політичної нації. У цьому контексті розглянуто зміст ідей громадянського суспільства та громадянства у європейській інтелектуальній традиції.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянство, політична нація, суспільна ідея.

Провокативна постановка проблеми, що її містить назва статті, потребує методологічного уточнення або ж пояснення, чому широко вживані політичні концепти тут представлені як цитати – в лапках. Річ у тім, що предметом розгляду в даній статті є не соціальна реальність, яку розуміють під поняттями громадянського суспільства та політичної нації носії відповідного комплексу уявлень і цінностей у сучасній Україні, а самі ці уявлення, більш чи менш цілісно й несуперечливо концептуалізовані в різних дискурсивних формах соціальної комунікації. Проблема, як ми її розуміємо, полягає саме у використанні слів, які мають для кожного з комунікаторів відмінні значення, або ж у наявності різних аспектів їхніх значень, що актуалізуються у різних ситуаціях.

Чому однакове розуміння змісту понять є, на нашу думку, проблемою практичної політики? Тому що семантична пластичність основоположних категорій колективного цілепокладання, якими сьогодні для багатьох в

Україні є саме винесені у заголовок статті поняття, може як слугувати досягненню тимчасової згоди представників прямо протилежних ціннісних і стратегічних орієнтацій, так і породжувати незгоду в таборі потенційних однодумців та перешкоджати їхній спільній суспільно-перетворювальній активності. І перша, і друга ситуації можуть ускладнюватися свідомим чи стихійним застосуванням маніпулятивних прийомів, якими в конкретних ситуаціях люди користуються з метою а) введення в оману противника; б) психологічного виграшу внаслідок приниження опонента; в) уникнення конфлікту у спосіб ілюзорної згоди та ін.

Отже, з одного боку, справді йдеться про використання термінів «громадянського суспільства» та «політичної нації» в тих значеннях, яких їм надають різні актори політики, а з іншого – про фіктивні смисли, які під прикриттям цих слів продукуються у різноманітних «симулятивних» (Бодрійяр) контекстах.

Смислові орієнтири суспільства транзиту

Протягом усього періоду соціального реформування в Україні, починаючи від моменту остаточної відмови від марксистсько-ленінських догм, суспільна свідомість була орієнтована на кілька «завдань», що мали у різний час відмінну міру актуальності й популярності, але присутні у публічних дискурсах і сьогодні. Найпоширенішими стали концепти «розбудови держави», «побудови громадянського суспільства» і «формування політичної нації». І хоча між ними не існує прямої суперечності в теоретичному вимірі – у тому сенсі, що при бажанні ці підходи можна було б поєднати у цілісному алгоритмі суспільних перетворень, однак за своїми ціннісними і стратегічними пріоритетами дані підходи найчастіше стають конкуруючими.

Наголос на «розбудові держави» однозначно ставить національну ідею державного суверенітету вище за соціальну ідею демократичного самоврядування. Національна, державницька ідея зазвичай має консервативне ціннісне підґрунтя, але оскільки в Україні від початку незалежності вона не мала опертя на жодну традицію (в сенсі інституцій і суспільних практик), то досить швидко вона втратила свою мотивуючу силу.

Розбудовою держави в Україні займалася колишня радянська номенклатура, при цьому парадоксальним чином дистанціюючись від світоглядних і культурних атрибутів української національної ідентичності. Це був єдино можливий «державницький підхід» у країні, що фактично зберігала соціальну структуру й політичну культуру радянського зразка. Але у середовищі ліберальної та національно заангажованої інтелігенції проект відтворення колишньої УРСР, навіть під вивіскою незалежної України та з ідеологічними і стилістичними вкрапленнями національного колориту, не отримав значної підтримки.

Концепт «розбудови держави» асоціюється, головним чином, із нетривалим періодом правління Президента Л. Кравчука та перехідним періодом між першим і другим термінами Президента Л. Кучми. Однак кожного разу ці періоди швидко завершувалися внутрішньополітичними кризами та сплесками протестних настроїв, що їх супроводжували. Відтак нині цей суспільний проект майже втратив своїх прихильників і може бути реанімований лише у двох радикалізованих варіантах – як проект більш послідовного націоналістичного режиму або як проект радикальної

пострадянської реставрації (зокрема білоруського чи російського зразка).

Натомість проект «розбудови громадянського суспільства» не може поки що бути прямо пов'язаний із жодним періодом історії української незалежності, оскільки він був присутнім у публічній сфері радше як утопічний бекграунд, що живився не так зв'язком із дійсністю, як своєю граничною віддаленістю від неї. Із цього статусу далекого і поки що нездійсненого ідеалу випливали як переваги концепту «громадянського суспільства» для свідомості українців, так і його недоліки.

Ніхто не бажав заперечувати бажаність і навіть необхідність «розбудови громадянського суспільства», але при цьому ніхто й не пов'язував із цим поняттям реальної програми суспільних перетворень. Концепт громадянського суспільства, таким чином, виконував роль риторичної конклюдії до більшості суспільних дискусій і прикривав стратегічну невизначеність та смислову незавершеність проекту українського суспільного реформування як такого.

Як правило, про «громадянське суспільство» завжди згадували як про необхідну, але за даних конкретних умов недосяжну умову суспільного поступу, яка давала надію на майбутнє, але дозволяла певною мірою абстрагуватися від суперечливості й депресивності сьогодення. В одному ряду із цим поняттям також зазвичай присутні апеляції до «формування середнього класу», нової якості «національної еліти» й надій на «нове покоління».

Проект «формування політичної нації» з'явився в українському інтелектуальному просторі дещо пізніше, коли проекти «розбудови держави» та «побудови громадянського суспільства» почали виконувати скоріше роль ритуальних атрибутів суспільної комунікації, ніж продуктів рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство.

Незважаючи на своє дещо академічне звучання, концепція політичної нації набула в Україні власного смислового й ціннісного забарвлення, що визначалося специфікою культурно-історичного та політичного контексту, в якому вона була висунута.

Уявлення про «політичну націю» як суспільний проект давало змогу оформити а) відмову від етноцентристського підходу до національно-державного проекту; б) пов'язати інтерес патріотичної громадськості з функціонуванням політичної системи держави; в) окреслити нову модель ідентичності, що могла б стати об'єктом сучасних соціальних

технологій та державної політики; г) оновити стилістику і риторичку культурних, громадських і політичних дискусій, спонукати до появи нових ідей та ініціатив.

Отже, нині концепти «громадянського суспільства» та «політичної нації» однаковою мірою присутні у суспільній свідомості як орієнтири національного розвитку та суспільно-політичних трансформацій і нерідко вживаються як доповнюючі один одного елементи єдиної стратегії.

Тим часом, залежно від змісту, яким визначається поняття «громадянського суспільства», під його розбудовою можна розуміти певну спрямовану діяльність, що формує засади політичної нації, а можна й таку діяльність, що має на увазі альтернативну стратегію суспільних перетворень.

У першому випадку під громадянським суспільством розуміють суспільство громадян, які поділяють певні ціннісні та світоглядні уявлення й підходи, виявляють солідарну волю, приймають спільні рішення та взаємодіють на основі політичних інститутів. У цьому сенсі побудова громадянського суспільства й формування політичної нації є одним і тим самим процесом, а два поняття відрізняються лише фокусом розгляду проблеми спільнотної самоорганізації. Поняття громадянського суспільства ставить у центрі уваги соціальні якості кожного громадянина, панівні норми та способи взаємодії соціальних акторів, а поняття політичної нації апелює передовсім до факторів соціальної інтеграції – ідентичності, колективної самосвідомості, політичної участі.

В іншому випадку, коли ми говоримо про громадянське суспільство як про сукупність автономних індивідів та їхніх груп, що відокремлюють, а в чомусь і протиставляють себе державі, стратегії формування політичної нації та розбудови громадянського суспільства відображають діалектичну єдність інтеграційних і дезінтеграційних процесів, що завжди присутні у суспільстві, але на етапі націюстановлення можуть увійти у пряму суперечність. Зокрема, стратегія автономізації громадянського суспільства на практиці є додатковим чинником делегітимізації політичних інститутів, сформованих для підтримання єдності політичної нації: ідентичності, інституту громадянських прав та обов'язків, парламентаризму, партій, ідеологій, бюрократії.

Сповідувані у межах цього підходу принципи переважання індивідуального над колективним, приватного над публічним, підвищена турбота про соціальний комфорт меншин,

Стратегічні пріоритети, №2 (27), 2013 р.

теорія і практика мультикультуралізму, пацифізм та ескапізм створюють загалом несприятливі умови для поширення мобілізаційних ідей і фактично унеможливають досягнення консенсусних рішень із ключових питань національного розвитку.

Загалом, основні стратегії проектування української нації, представлені концептами розбудови держави, формування громадянського суспільства та формування політичної нації, можуть бути співставлені з основними політико-ідеологічними трендами сучасності: етатизму (у широкому розумінні цього терміна, як його використовує, наприклад, Мануель Кастельс [3, с. 36]), капіталізму (як однієї з версій лібералізму, що, за Кастельсом, сьогодні домінує у глобалізаційному тренді) та республіканізму.

Ідеал громадянства та ідея громадянського суспільства

Проблема розрізнення двох основних підходів до поняття громадянського суспільства є однією із традиційних тем європейської політичної філософії Нового часу. Однією з підсумкових рефлексій довкола різних тлумачень поняття громадянського суспільства та пов'язаних із ним політичних концепцій республіканізму й демократії стало теоретичне оформлення дихотомії громадянства і громадянського суспільства, яке знаходимо, зокрема, у праці Л. Зідентопа «Демократія в Європі», що є своєрідним продовженням дискусії про демократію, започаткованої класичною працею Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці».

Коментатори наголошують на тому, що Зідентоп не просто розрізняє підходи, представлені поняттями громадянства і громадянського суспільства, але й прямо їх протиставляє [2, с. XII].

Ідея громадянства передбачає самопосвяту людини високим суспільним цілям, безумовне переважання громадянського обов'язку над приватним інтересом, культ служіння громаді й батьківщині. Ця ідея породила культ героя, що є одним із центральних як в античній культурі її класичного періоду, так і в модерних концепціях національного генія, національного героя та надлюдини.

Базовою для європейської демократії суспільною цінністю Зідентоп вважає ідею рівності, що була невідома суспільствам громадян античного полісу та республіканського Риму, але стає мотивуючим чинником європейської політичної практики й теорії в модерну добу. Якщо у межах ідеї громадянства йшлося про

рівність «чинних» громадян, себто тих членів суспільства, які названі вище ідеали й норми суспільної поведінки сповідають і дотримуються їх на практиці, то нова ідея всезагальної рівності закономірно привела до появи альтернативного підходу, що був оформлений у вигляді концепції прав людини.

Дана концепція є основою сучасного розуміння демократії та ціннісним і нормативним базисом проекту побудови громадянського суспільства на ліберально-капіталістичних засадах. Згідно із цим підходом основною формою суспільного життя є забезпечення людиною своїх приватних інтересів шляхом підприємництва, надання послуг і виробництва товарів, а також кооперації з іншими людьми на основі спільності інтересів. Сформована таким чином сфера приватності й корпоративності перебуває поза впливом держави і, значною мірою, поза політикою.

Державно-публічна сфера розглядається як окремий суспільний інститут, основною функцією якого є забезпечення правопорядку та здійснення адміністративних процедур (надання адміністративних послуг). Крім того, у цій політичній сфері відбувається також узгодження основних груп інтересів, а також визначаються загальнонаціональні потреби й інтереси, що потребують відповідних ресурсів та виконавського апарату. Ключовими механізмами їх забезпечення є субсидіарність і делегування повноважень.

Таким чином, громадянське суспільство, у цьому розумінні, функціонує поза дією імперативу громадянської самопожертви, віддає перевагу приватному й корпоративному інтересу перед будь-якими формами загальнонаціональних цілей і цінностей, санкціонує автономізацію та корпоративізацію соціальних індивідів та їхніх груп за усіма можливими критеріями (професійними, конфесійними, етнокультурними, гендерними, територіальними та ін.) [2, с. 73].

Описуючи відмінності між принципом громадянства та концепцією громадянського суспільства, Л. Зідентоп послуговується також висновками англійського філософа XVIII ст. Бернара де Мандевіля, який вважав, що найповніша реалізація цих підходів на практиці означала б, у першому випадку, створення «знедоленого» соціуму, позбавленого тих благ, які приносять поділ праці та ринкова саморегуляція, а в другому – до втрати колективних суспільних сенсів та громадянських чеснот [2, с. 76].

Внутрішня суперечливість ідеалу громадянського суспільства пов'язана саме з його

«подвійною концептуалізацією», вважає сучасний дослідник А. С. Ку, який пропонує розглянути основну проблему сучасного ліберального суспільства через призму «парадоксу громадянського суспільства без громадянства» [4, с. 15].

Дослідник розрізняє ліберально-опозиційний і конструктивний підходи до розв'язання цієї суперечності. Оскільки концепція громадянства не підтримується панівною в умовах демократії моделлю державності (основою конституювання якої, зокрема, є доктрина пріоритету прав людини), то вона знаходить своїх прибічників переважно у сфері «автономних громадянських практик», адепти яких налаштовані опозиційно щодо ліберальної держави та її інститутів.

Натомість помірковані ліберали бачать у політичних інститутах засіб ефективного обмеження зазіхань держави на приватні інтереси, а в ліберальній державі – насамперед механізм забезпечення права [4, с. 14].

У ціннісному аспекті цю суперечність проекту громадянського суспільства рефлексує на початку 1980-х років французький політичний публіцист Марсель Гоше, який називає свій програмний твір «Права людини – не політика». Звільнення від імперативів громадянства на користь принципів соціального автономізму вже на етапі розквіту ліберальної демократії, на думку цього дослідника, призводить до протилежного ефекту обмеження свободи.

Цей феномен Гоше описує за допомогою марксистського поняття відчуження: «Емансипація індивіда-людини та прав, які його (цей феномен – *М. Р.*) уможливають, невіддільні від колективного відчуження, що постійно ними живиться» [1, с. 45]. Серед симптомів «тотального домінування», що парадоксальним чином настає у результаті переможних змагань за різноманітні права і свободи індивідів, Гоше вказує на посилення ролі держави, поглиблення соціальної анонімності, та, головним чином, на «поглиблення незацікавленості спільною справою та вражаючу баналізацію поведінки» [1, с. 45].

Такими є наслідки заміни громадянського принципу принципом громадянського суспільства в умовах розвинутої демократії. Ця заміна призводить до «небувалої кризи», що розігрується всередині демократії та стосується внутрішньої артикуляції її різних вимірів, амбіцій та складників» [1, с. 312].

Для того, щоб зрозуміти, як громадянський принцип «опинився» в опозиції до ліберальної держави, варто звернутися до того розрізнення ліберального та республіканського

підходів, яке пропонує у своїй теорії політики Ю. Габермас. Ліберальний підхід, що кореспондується з поняттями й цінностями, представленими поняттям «громадянського суспільства», тлумачить політику як інституційну надбудову над системою приватних, передовсім ринково-господарських, відносин. У політичній сфері, відповідно до цього підходу, на основі компромісу приватних інтересів формується колективна воля та програмується діяльність державного апарату з метою її реалізації.

Натомість республіканський підхід, що базується на ідеалах громадянства, розглядає політичну сферу як первинну сферу соціалізації, а спільна воля, що реалізовується в інституціонізованих формах, має своїм джерелом громадянську позицію та свідомий політичний вибір кожного члена суспільства. Таким чином, на думку Габермаса, «від громадянина республіканської держави вимагається більше, аніж постійна орієнтація на власний інтерес» [5, с. 385].

У цьому сенсі концепт «формування української політичної нації» є нічим іншим, як спробою актуалізації імперативів громадянства у межах республіканського проекту України. А програма «розбудови громадянського суспільства» може бути представлена як ліберально-корпоративна альтернатива відповідному проекту і властивим йому цінностям. Тому для того, щоб процес суспільного реформування був результативним, необхідна визначеність у пріоритетах – ціннісних, стратегічних і концептуальних.

Вважаємо, що саме формування політичної нації є визначальним чинником соціальних, політичних і певною мірою навіть культурних процесів у сучасній Україні. Ключову роль у цьому формуванні відіграє становлення спільної ідентичності та інститутів політичної влади загальнонаціонального рівня. Визначеність стосовно цих феноменів формує свідомість сьогоденного громадянина України. Його участь в органах місцевої самоорганізації, локальних ініціативах, корпоративних рухах, набуття ним регіональної, класової чи корпоративної ідентичності не замінює собою процес національно-громадянської ідентифікації.

Формування громадянського консенсусу на національному рівні є передумовою відповідальної громадської позиції на локальному рівні, а не навпаки. Так, спільна релігія уможливила гармонійні стосунки на рівні сільської громади, але не сільські приходи творили автоматично церковну єдність.

Політична нація як проект

Реалізація громадянського принципу в контексті республіканського проекту України, означеного в актуальному політичному дискурсі передовсім концептом «політичної нації», спирається на низку світоглядних детермінант і стратегічних рішень, що мають стати предметом колективного самоусвідомлення.

Національне будівництво в Україні перманентно стикається з необхідністю прояснення базових понять нашого колективного самоусвідомлення. Йдеться, зокрема, про визначеність із двох основних питань: 1) чи є (мають бути) українці нацією? і 2) якого зразка (типу) націю можуть (мусять) збудувати українці?

Відповідаючи на ці питання, ми маємо наповнити власним, зрозумілим нам змістом поняття нації й не боятися того, що воно виявиться відмінним від того, що розуміють під цим поняттям інші спільноти. Це буде можливим, якщо під абстрактним поняттям нації для нас існуватиме цілком конкретний емпіричний зміст: нація – це ми.

Цей базис є достатньо надійним для того, щоб зняти перше питання з порядку денного раз і назавжди. В Україні вже ніхто не може поставити під сумнів існування «нас», навіть у тому випадку, коли чийсь суб'єктивний концепт нації не вповні відповідає його емпіричному референту. Отже, якщо є «ми», то й існування нації не повинно ставитися під сумнів. Такою, коротко, може бути відповідь на перше питання.

Щодо другого, то відповідь на нього вже також близька до очевидної. Утруднення виникають лише з належним термінологічним оформленням того типу національного зв'язку, який фактично утверджується в Україні. Найчастіше для його ідентифікації використовують поняття «політичної нації», що, на нашу думку, може бути прийняте як робочий термін за умови уточнення змісту, який ми в нього вкладаємо.

Далі пропонуємо кілька тез щодо такого узгодженого розуміння феномену української політичної нації.

Термін «політична нація» є сумою двох найважливіших предикатів, які супроводжують наше розуміння спільноти в актуальному для нас соціокультурному контексті. Йдеться про «національність» і «політичність», що невіддільні у сприйнятті людської спільноти в чинному для нас цивілізаційному контексті. Новизна і проблемність цього поняття (політичної нації) своєю чергою сигналізує нам про початковий (або ж перехідний) етап

у становленні комплексу суспільних ідей, що даному контексту відповідають.

Принципово важливою вважаємо тезу про те, що політична нація в Україні – це не даність, а проект. Цим поняттям ми означаємо якісну зміну в житті українського суспільства, що наближає його до певних характеристик, які у сукупності формують нову форму суспільного самоусвідомлення та суспільної самоорганізації.

Поняттям політичної нації, у нашому розумінні, позначається певний рівень інтегрованості спільноти, для якого характерні: а) наявність національної державності; б) повнофункціональна політична система, що має власні механізми самовідтворення та загально визнані правила для суб'єктів політичного життя; в) суспільний консенсус стосовно ключових питань національної ідентичності, основних цінностей і стратегічних орієнтирів національного розвитку; г) утвердження принципу громадянства й неухильне дотримання рівності громадян.

Далі важливо зазначити той спосіб, у який відбувається формування/становлення політичної нації. На нашу думку, політична нація народжується у процесі політичної комунікації. Ця комунікація можлива лише на основі тих питань, які є гострими й достатньо абстрактними, щоб відповідь на них не була раціональною й надміру очевидною. Відповідь на такі питання знаходиться у площині апріорних соціальних уявлень і ціннісних мотивацій. Вони мають не лише констатуючий, а й проєктивний (програмуєчий) складник – ними є певні суспільні ідеї. Отже, політична нація складається у результаті боротьби ідей.

Суспільними ідеями задається і характер самої спільноти, і механізми її формування, і виміри ідентичності, що в даній спільноті вважаються провідними.

Політична нація, такими чином, виникає внаслідок сукупності суспільних інновацій, здійснених у процесі реалізації певних ідей. Частина із цих інновацій утворює універсальний (загальноцивілізаційний) алгоритм суспільної самоорганізації даного типу спільноти, а частина належить до специфічного досвіду даної спільноти та відображає особливості подолання нею тих перешкод, з якими дане національно-політичне утворення зіткнулося у процесі свого становлення.

Кожна із цих інновацій, відтак, містить у собі імперативний та креативний складники, із яких перший належить до цивілізаційних універсалій, а другий є продуктом колективного інтелекту даної спільноти. Сукупність

даних інновацій конститує єдність суспільної свідомості й суспільного буття, що базується на законах соціальної комунікації та оформлюється у вигляді основних суспільних інституцій – ідентичності, громадської думки, панівних ідеологій і стратегій суспільного розвитку, елементів політичної системи.

Незважаючи на розчарування останніх років, є підстави стверджувати, що в Україні формується справді нова інституційна основа суспільних відносин, пов'язана передовсім із функціонуванням механізмів конкурентної політики. Значна частина спостерігачів визначила події кінця 2004 р. як такі, що знаменують собою кінець існування посткомуністичного суспільства в Україні. Про це свідчить і різке коливання основних показників соціально-політичних настроїв населення. У 2005 р. соціологічні опитування зафіксували безпрецедентне в історії пострадянської України зростання рівня довіри громадян до політичних інститутів. Нетривалість даного ефекту сигналізує нам про ті перешкоди, які існують для реалізації даного проекту.

Тим не менше, вважаємо за можливе стверджувати: в Україні розпочато перехід до тієї моделі суспільної організації, що відома під назвою демократії участі та є важливим інноваційним набутком сучасного людства чи принаймні значної його частини, у світоглядній та психологічній єдності з якою перебуває український народ.

Узагальнюючи, можемо сказати, що під політичною нацією в Україні слід розуміти проєкт побудови нової спільноти українців із властивими їй індивідуальними рисами та власним алгоритмом самореалізації. Цей алгоритм повинен включати як механізм інституційної розбудови, так і світоглядний базис національної свідомості.

Цей алгоритм можна умовно назвати національною ідеєю, але він, скоріш за все, не матиме смислового вираження доти, поки не реалізується у процесі творення нової суспільної дійсності. Специфіка інноваційного суспільного самопроєктування саме в тому, що логіка його формується у процесі змін, а не є заданою цим змінам наперед, а тим більше – ззовні.

На певному етапі дана специфіка національного алгоритму може бути відрефлектована і сформульована в абстрактно-понятійній чи образній формі. Але досвід більшості емансипованих національних спільнот свідчить, що потреба в такій формалізації внутрішнього досвіду зникає одразу після вирішення ключових питань самоідентифікації.

Смислове наповнення даного алгоритму становить сукупність понять, символів, цінностей, що вступають у взаємодію та утворюють

певні когнітивні цикли й емоційні комплекси, які відтворюються у різних ситуаціях і визначають механізм самозбереження спільноти.

Список використаних джерел

1. *Гоше М.* Демократія проти самої себе : пер. з фр. / Марсель Гоше. – К. : Український Центр духовної культури, 2006. – 376 с.
2. *Зидентоп Л.* Демократія в Європі : пер. с англ. / Ларри Зидентоп ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 360 с.
3. *Кастельс М.* Информационная эпоха : экономика, общество и культура : пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
4. *Ку А. С.* Парадокс – гражданское общество без гражданства / А. С. Ку // Социологические исследования. – 2003. – № 12. – С. 11–20.
5. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас. – СПб., 2001. – 419 с.